

Anna Dudak

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Obraz ojca w zmieniającej się rzeczywistości społecznej

A father figure in the changeable social reality

ABSTRACT: A shift in scientific assessment of the role and the meaning of a modern father, opens new perspectives for research. The studies of fatherhood derive from multiple ways of thinking about social function of fathers in ever-changing reality. The father figure and the picture of fatherhood transforms, conditioned by changes in contemporary family and through choices made by men, on the path to new ways of self-fulfillment. For modern fathers, the role of caring parent, full-time care giver, a man fully involved in family life and children's upbringing, and an activist for social and legal rights of other men, becomes more and more significant.

KEYWORDS: Father, fatherhood, traditional and modern father figure.

STRESZCZENIE: Zmiana naukowego podejścia do oceny roli i znaczenia współczesnego ojca wytycza nowe perspektywy badawcze. Badania nad ojcostwem wyrastają z różnych sposobów myślenia na temat roli społecznej współczesnych ojców w kontekście zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Zmienia się zatem obraz ojca i ojcostwa uwarunkowany przeobrażeniami we współczesnej rodzinie oraz wyborem przez samych mężczyzn nowej drogi do spełnienia i samorealizacji. Dla współczesnych ojców coraz większe znaczenie ma pełnienie roli troskliwego rodzica, pełnoprawnego opiekuna, ojca zaangażowanego w życie rodzinne, wychowanie dziecka oraz działalność na rzecz poprawy sytuacji społeczno-prawnej innych mężczyzn – ojców.

SŁOWA KLUCZOWE: Ojciec, ojcostwo, tradycyjny i nowoczesny obraz ojca.

Wprowadzenie

Obraz ojca, jego rola w życiu dziecka, znaczenie w procesie wychowania zmieniają się na przestrzeni lat. Ulegający przeobrażeniu wizerunek ojca i oj-

costwa wynika ze zmian zachodzących w obrębie rodziny, której funkcjonowanie warunkowane jest globalnymi zmianami społecznymi, wymuszającymi niejako dostosowanie się członków rodziny do wymogów zmieniającej się rzeczywistości społecznej, koniecznością podejmowania nowych wariantów działania, powolnym odchodzeniem od stereotypów wyznaczających role rodzicielskie oraz strukturę rodziny.

Dokonanie pełnej i wyczerpującej analizy obrazu ojca wymaga przyjęcia dwóch perspektyw związanych z zachodzącymi zmianami. Pierwsza, odnosi się do zmieniającej się społecznej definicji mężczyzny-ojca, druga do zmieniających się podejść badawczych dotyczących rodziny i roli ojca.

Zmieniające się społeczne definicje mężczyzny-ojca

Podjęcie rozważań na temat ojcostwa wiąże się z koniecznością odniesienia się do dwóch dominujących i niejako konkurujących ze sobą paradygmatów męskości. Pierwszy z nich, zwany tradycyjnym, ujmuje męskość jako dominację i specjalizację w określonych dziedzinach. Opiera się na dualizmie ról płciowych, asymetryczności cech męskich i kobiecych (Arcimowicz 2010, s. 13–14). Zatem tradycyjne ujęcie ojcostwa bazuje na stereotypowej ocenie ról rodzinnych i zawodowych ze względu na płeć, ról typowych dla rodziny patriarchalnej, wyznaczanych przesłankami religii katolickiej (Augustyn 1999; Kornas-Biela 2001; Proniewski 2011).

Tradycyjny model ojcostwa charakteryzowany jest w kontekście różnic w pełnionych przez kobiety i mężczyzn zadań, ról rodzicielskich oraz przyjmowanych postaw wobec dziecka. W tym aspekcie rola ojca jawi się jako całkowicie odmienna od roli matki i wynika przede wszystkim ze stereotypowego podejścia do zadań rodzinnych i wychowawczych ze względu na płeć (por. Fromm 1991; Parsons 1969). Rola ojca jest nie tylko odmienna od roli matki, ale również mniej znacząca w życiu dziecka. Zatem w tradycyjnym modelu ojciec ma do wykonania istotne zadania w życiu potomka, chociaż wyraźny podział może sugerować, że w rolach przypisanych matce nie może jej dorównać. Bezsportna w tym zakresie jest oczywiście kwestia porodu i karmienia piersią. Istotne zróżnicowanie cech kobiecych i męskich, mających kluczowe znaczenie w kształtowaniu osobowości dziecka, wyklucza możliwość wymiany ról matki i ojca nawet w wyjątkowych sytuacjach (Kukołowicz 1992; Grochocińska 1992), bowiem ojcowie nadal uznawani są jako mniej stabilni emocjonalnie, ekspresyjni, czuli, wyrozumiali niż kobiety, a cechuje ich przede wszystkim stanowczość, zaradność i konsekwencja. To stereotypowe podejście do oceny możliwości pełnienia przez ojców ról rodzicielskich znajduje odzwier-

ciędlenie w definiowaniu ojca jako głowy rodziny, żywiciela, surowego wychowawcy. Jego zadaniem – jako głowy rodziny – nie jest sprawowanie bezpośredniej opieki nad dzieckiem – to rola typowo dla matki, ale podejmowanie ostatecznych decyzji dotyczących spraw rodzinnych. Do niego również należy decyzja o zakresie obowiązków rodzinnych pełnionych przez członków rodziny. Obraz ojca jako głowy rodziny jest zgodny z koncepcją ojca ujętą w religii katolickiej. Jest także obecny i promowany w mass mediach, głównie reklamach telewizyjnych i popularnych produkcjach filmowych (por. Arcimowicz 2008). W tradycyjnym modelu ojciec to także surowy wychowawca, będący autorytetem dla dziecka. Jego pozycja w rodzinie wyznacza zakres działań opiekuńczo-wychowawczych i odbiega w swoim charakterze od roli matki. W tym ujęciu ojciec jawi się jako opiekun stanowczy i konsekwentny, jego zadaniem jest wypełnianie funkcji instrumentalnej i kontrolnej, a nie jak w przypadku matki – emocjonalnej i opiekuńczej. Tradycyjny obraz ojca to również – ojciec-żywiciel rodziny. Ten wizerunek opiera się głównie na założeniu, że podstawowym zadaniem każdego ojca jest utrzymanie rodziny, stąd też priorytetem jest praca zawodowa, a obowiązki wychowawcze i spędzanie czasu z dzieckiem schodzą na drugi plan. Warto podkreślić, że mimo aktywności zawodowej kobiet i ich wkładzie finansowym w budżet rodzinny, mężczyzna nadal traktowany jest jako ten, który jest w stanie w większym stopniu zapewnić rodzinie odpowiednie warunki materialne, a jego nieobecność związana z pracą zawodową jest traktowana jak mniej szkodliwa dla rozwoju psychofizycznego dziecka. Konsekwencją tego jest dość powszechny w tradycyjnym ujęciu obraz ojca nieobecnego, którego absencja wynika z faktu zaangażowania w pracę zawodową, przynoszącą korzyści finansowe dla rodziny. W Polsce w tworzeniu takiego wizerunku ojca istotne znaczenie miały przeobrażenia gospodarcze poczynszone od XIX wieku, które spowodowały konieczność podjęcia przez mężczyzn pracy poza domem. Warto podkreślić, że badania dotyczące analizy funkcjonowania społeczeństw sprzed rewolucji przemysłowej wskazywały jednak obraz ojca zaangażowanego w życie rodziny (Biddulph 2004, s. 19), a zatem to zmiany społeczno-gospodarcze wygenerowały przemiany w ocenie zadań i funkcji pełnionych przez mężczyzn. „Społeczeństwo bez ojca” po XIX wieku miało wymiar zarówno fizyczny, jak i emocjonalny. Ojcowie bowiem nie utrzymywali kontaktów ze swoimi dziećmi nie tylko z powodu pracy zawodowej, ale również z braku wzorca funkcjonowania mężczyzn w relacjach z dzieckiem (Biddulph 2004, s. 20).

Nieobecność ojca kojarzona jest także z brakiem zainteresowania dzieckiem, szczególnie w sytuacji rozwodu. Ten negatywny wizerunek oparty jest na nadal funkcjonującym przekonaniu, że dla mężczyzn pełnienie roli ojca

nie jest istotnym elementem ich życia, a orzeczenie sądu o przyznaniu opieki matce jest dla wielu mężczyzn korzystnym rozwiązaniem. W tym kontekście ojciec traktowany jest jako „alimenciarz”, często niewywiązujący się ze swoich obowiązków finansowych wobec dziecka, a jego negatywny wizerunek skutkuje utrzymującymi się stereotypowymi ocenami, szczególnie w sądownictwie rodzinnym.

Nowoczesny obraz ojca odnosi się do nowego paradygmatu męskości, który wyrósł na gruncie psychologii humanistycznej (zob. Rogers 2002) oraz myśli postmodernistycznej (zob. Giddens 2001). Głównym założeniem jest przekonanie, że każdy człowiek posiada zdolności twórczego rozwoju (zob. Bauman 2011), a partnerstwo i równość kobiet i mężczyzn są podstawą do tworzenia nowego społeczeństwa. W tym ujęciu zawarte są koncepcje „androgyniczności i samorealizacji rozumiane jako dążenie do pełni człowieczeństwa” (Arcimowicz 2010, s. 13–14). Zatem nowy paradygmat daje ojcom szansę realizować się w rolach dotychczas zarezerwowanych dla matek, wyrażać swoje emocje i pragnienia. Depolaryzacja ról płciowych sprawiła, że „mężczyzna mógł bardzo dobrze, a nawet znacznie lepiej, zgodnie z licznymi badaniami, funkcjonować społecznie, posiadając cechy męskie, ale również cechy przypisywane tradycyjnie kobiecie. [...] Mężczyzna androgyniczny może lepiej realizować się, właśnie posiadając wzajemnie uzupełniający się, a nie przeciwstawny do kobiecości zestaw cech psychologicznych i kompetencji społecznych” (Nowakowska 2008, s. 152).

Współczesny obraz ojca jest zróżnicowany i stanowi trudne wyzwanie dla mężczyzn pragnących odnaleźć swoją drogę życiową w zmieniającym się świecie. Rola i znaczenie ojca zostało poszerzone, „od moralnego wychowawcy w XVIII wieku, poprzez nieobecnego żywiciela rodziny w wieku XIX i pierwszej połowie XX, aż po dzisiejszego partnerskiego ojca” (Cieniuch 2008, s. 70).

Z jednej strony nowy obraz ojca wynika ze zmiany wizerunku mężczyzny, z drugiej strony z nowego podejścia samych ojców do oceny swoich oczekiwań, zainteresowań i dążeń. W pierwszym przypadku obraz ojca został wykreowany opierając się na koncepcji przeżywanego przez mężczyzn kryzysu (por Melosik 1996). Wielu badaczy zajmujących się problematyką współcześnie rozumianej męskości wskazuje na trudną sytuację, w jakiej znaleźli się współcześni mężczyźni, którzy stracili monopol na pewne role i zadania w sferze publicznej, nie zyskując przy tym możliwości realizowania się w pełni w przestrzeni rodzinnej. Pojawiają się głosy o desymbolizacji męskości (Radomski, Truchlińska 2008), upadku męskiej dominacji (Wybach 2008), mężczyznach, którzy „udają życie” nie mając świadomości, kim są (Biddulph 2004). Jak twierdzi Zbyszko Melosik (2002, s. 180) współczesny mężczyzna

znalazł się w „pułapce socjalizacyjnej”, co oznacza, że nie wie, kim jest i w jaki sposób odnaleźć się w nowej sytuacji. Koncepcje kryzysu męskości znajdują odzwierciedlenie w obrazie ojca. Mężczyznom zarzuca się przede wszystkim nieobecność w życiu dziecka, co skutkuje tak zwanym negatywnym przekazem pokoleniowym (zob. Canfield 1996), a przejawiającym się brakiem wzorców męskości przekazywanych dzieciom spowodowanym koncentracją na pracy zawodowej oraz nieumiejętnością nawiązywania bliskich relacji z dzieckiem oraz nieuświadamiania sobie przez ojców istotnej roli, jaką odgrywają oni w życiu dziecka (zob. Bly 1993; Eichelberger 1998; Canfield, 1996). Zatem nieobecność ojca w życiu dziecka, choć znajduje swoją charakterystykę w ujęciu tradycyjnym, współcześnie rozważana jest nie w kategoriach „mniejszego zła”, ze względu na umniejszanie roli ojca, ale traktowana jest jako powód kryzysu przeżywanego przez nich samych. Przyczyny współczesnego kryzysu ojcostwa i propagowania modelu ojca niepotrzebnego rozważane są także przez Kościół Katolicki, który zalicza do nich odejście od religii głoszącej Boga jako ojca, zakwestionowanie doświadczenia religijnego i duchowego, łączenia upadku autorytetu ojca z odejściem od Boga (zob. Augustyn 1999; Kołakowski 1997; Risé 2005; Proniewski 2011).

We współczesnym ujęciu ojcostwa kwestia przyczyn nieobecności ojca w życiu dziecka ma jeszcze inny wymiar. Wynika nie tylko z niemożności realizowania się w tej roli ze względu na utrzymujące się stereotypowe podejście przypisujące ojcu wyłącznie zadania związane z pracą zawodową i nieumiejętnością realizowania zadań opiekuńczo-wychowawczych. Zwraca się także uwagę na fakt, iż mniejsze zaangażowanie ojców wynika często z utrwalonego stereotypowego myślenia społeczeństwa, samego nastawienia kobiet, które utrudniają kontakt z dzieckiem i chcą utrzymać „monopol” na kwestie związane z wychowaniem i opieką.

W kontekście omawianego kryzysu ojcostwa jawi się również obraz ojca zagubionego, przeżywającego kryzys tożsamości wynikający z dysonansu między pragnieniem spełniania się w roli ojca a trudnościami w jej wypełnianiu na skutek utrzymujących się stereotypów płciowych. McDowell (1990, s. 92) wskazuje wręcz na istnienie zakorzenionego cyklu, w którym „kobiety wychodzą za biernych mężczyzn i te małżeństwa dają w rezultacie dominujące córki i biernych synów. Cykl ten zaczyna się potem nieustannie od nowa. W każdym kolejnym pokoleniu problemy stają się coraz poważniejsze i konsekwencje złego obrazu siebie coraz bardziej niszczące”. Zdaniem autora sytuacja ta określana jest jako epidemia. Warto jednak podkreślić, że rośnie liczba ojców, którzy realizują się w roli ojców zaangażowanych i odpowiedzialnych dążących do obalania pewnych mitów na temat ojcostwa. Wynika to z faktu,

że „to co dla wielu osób jest kryzysem, dla innych może oznaczać nowe możliwości [...], przede wszystkim dla mężczyzn, którzy odrzucają patriarchalne konstrukcje płci i chcą w swoim życiu realizować nowy wzorzec, na przykład wrażliwego opiekuna dziecka” (Arcimowicz 2008, s. 115). Borykanie się ojców z odnalezieniem własnej tożsamości związane jest również z tego powodu, iż „ojcowie bardzo często wytwarzają dystans w stosunku do dzieci z powodu męskiego lęku przed ujawnianiem siebie” (Chmura-Rutkowska, Ostroch 2007, s. 224), podlegają presji samych kobiet, stając się „ojcami z łaski kobiet” (Bullinger 1997, s. 18). Jedynie zmiana podejścia samych ojców, polegająca na podjęciu próby uwolnienia się mężczyzn ze stereotypów płci, daje szansę na odnalezienie własnej tożsamości i możliwość spełnienia. W tym kontekście można przyjąć, że zagubienie przyczynia się do poszukiwania nowego rozwiązania, zmiany, która może przynieść korzyści, przyczynić się do poprawy sytuacji ojca. Zatem ten obraz ojca dla jednych jest przejawem kryzysu męskości, dla innych może być rodzajem transformacji, poszukiwaniem nowej tożsamości w dążeniu do „triumfu indywidualizmu” (por. Giddens 2001).

Analizując współczesny obraz ojca w kontekście kryzysu nie można pominąć wątku podejmowanej przez ojców walki o swoje prawa. W Polsce wizerunek walczącego ojca funkcjonuje stosunkowo od niedawna, a jego pojawienie się związane jest wysokim wskaźnikiem rozwodów oraz z upowszechnianiem się ruchów ojcowskich. Przyczyn takiej sytuacji można również upatrywać w emancypacji kobiet i ruchach feministycznych, wyraźnie skierowanych przeciwko ojcostwu. Znaczącą rolę w popularyzacji takiego obrazu mają sami mężczyźni, którzy w coraz większym stopniu dostrzegają potrzebę utrzymywania bliskich relacji z dzieckiem mimo rozpadu rodziny, poszukują wsparcia i pomocy w trakcie procesu rozwodowego. Z jednej strony działania podejmowane przez ojców spotykają się nadal z krytyką i sceptyczną oceną intencji mężczyzn, co powoduje, że ojciec walczący kojarzony jest z negatywnym wizerunkiem. Z drugiej strony dostrzeżenie istotnej roli jaką pełni ojciec w życiu dziecka, konieczności wspierania mężczyzn pragnących realizować się w tej roli przyczynia się do pozytywnej oceny wizerunku ojca walczącego. Niewątpliwie negatywny obraz jest związany z tym, że wielu ojców po rozwodzie nie interesuje się losem swoich dzieci, nie odczuwa potrzeby utrzymywania z nimi bliskich relacji (zob. Stojanowska 2000; Czeredrecka 2010), swoje obowiązki minimalizuje do płacenia alimentów, a podejmowane przez mężczyzn działania w sądach oceniane są jako akty zemsty na byłej małżonce. Zdaniem Z. Dąbrowskiej-Caban (1999, s. 27) wypowiedzi ojców deklarujących chęć sprawowania opieki nad dzieckiem wydają się „archaiczne, a na pewno antyfeministyczne [...], a ich postawy nie budzą pełne-

go zaufania”. Taki obraz ojca niewątpliwie pokutuje w naszym społeczeństwie i utrudnia funkcjonowanie tym ojcom, którzy pragną być zaangażowani i odpowiedzialni. Negatywny obraz ojca walczącego został wykreowany na podstawie toczących się spraw rozwodowych i przeciągającej się procedury sądowej, będących przyczyną eskalacji konfliktów między małżonkami. W sytuacji, gdy w zdecydowanej większości przypadków decyzją sądów matki uzyskują prawo do opieki nad dzieckiem, ojciec ubiegający się o zmianę tej sytuacji jest oceniany jako pragnący zemsty, a jego działania jako krzywdzące dziecko. Niewątpliwie taki wizerunek kreowany jest przez działalność niektórych organizacji ojcowskich, których głównym celem jest krytyka sądów rodzinnych oraz kobiet. Warto jednak podkreślić, że organizacje te tracą na popularności, a do głosu dochodzą te, którym przyświeca dobro dziecka oraz poszukiwanie rozwiązań sprzyjających zapewnieniu dziecku optymalnych warunków rozwoju, mimo rozpadu rodziny.

Walka ojców ma jeszcze inny wymiar. Odnosi się do konieczności podejmowania działań przeciwko stereotypom dotyczącym mężczyzn. Zdaniem Arcimowicza (za: Chmura-Rutkowska, Ostrouch 2007, s. 21) „tradycyjne wzory męskości lansowane w Polsce, tj. żywiciela rodziny, jej głowy, srogiego wychowawcy, reprezentanta władzy publicznej, utrudniają mężczyznom dostęp do pełni doświadczeń ludzkich, blokują proces egalitaryzacji i ograniczają możliwość realizowania wzorca zaangażowanego i wrażliwego ojcostwa. Ci zaś, którzy starają się poza nie wykraczać, są narażeni na presję społeczną i stygmatyzację”.

Pozytywny wizerunek ojca walczącego wynika z dostrzeżenia, że „mężczyzna nie może być traktowany jako przedmiot, musi być współodpowiedzialny za związek między osobami, stanowi ważne ogniwo w procesie rodzicielstwa, ma poważną pozycję poprzez ojcostwo” (Truchlińska 2008, s. 54). Zatem ojciec pragnący sprawować opiekę nad dzieckiem lub utrzymywać z nim regularne kontakty po rozwodzie podejmuje aktywność na rzecz poprawy wizerunku współczesnych ojców. Działania te mają na celu walkę nie z matką dziecka, ale z uprzedzeniami i stereotypami podtrzymującymi społeczny wizerunek ojca – nieodpowiedzialnego rodzica, sprawcę przemocy rodzinnej, niewiernego męża itp. Warto podkreślić, że działania podejmowane przez ojców świadomych swojej roli w życiu dziecka, pragnących realizować się w zadaniach opiekuńczo-wychowawczych, czerpiących satysfakcję z bycia rodzicem przynoszą wymierne korzyści dla mężczyzn, przez co pozytywnie zmienia się wizerunek współczesnego ojca. Istotne jest również to, że walory tych zmian dostrzegane są również przez kobiety, szczególnie te, które obowiązki związane z macierzyństwem chciałyby łączyć z realizowaniem się w sferze edukacyjnej lub towarzyskiej.

Powyższe rozważania uprawniają do stwierdzenia, że kryzys ojcostwa nie oznacza w jednoznaczny sposób upadku ojcostwa, ale daje szansę na pozytywną zmianę, prowadzącą do poszerzania udziału ojców w wypełnianiu zadań opiekuńczo-wychowawczych, realizowania swoich pragnień związanych z utrzymaniem stałej relacji z dzieckiem, opartej na silnej więzi emocjonalnej, mimo rozpadu małżeństwa, czerpania satysfakcji z codziennych kontaktów z dzieckiem. Coraz częściej promowany jest obraz ojca, który chce, powinien i co więcej, potrafi pełnić role opiekuna, równoprawnego rodzica, mającego wpływ na wychowanie swojego dziecka, ojca, który posiada umiejętności potrzebne w realizacji zadań związanych z opieką nad dzieckiem, ojca który nie obawia się okazywać takie uczucia, jak czułość i empatia. Stąd też coraz częściej akceptowany społecznie staje się obraz ojca „rodzącego”, to znaczy uczestniczącego w porodzie swojej partnerki. W Polsce możliwość tak zwanych porodów rodzinnych nie ma długiej tradycji, gdyż została wprowadzona na początku XXI wieku. Wzrost zainteresowania mężczyzn udziałem w narodzinach dziecka wynika z faktu, iż to doświadczenie dostarcza wielu przeżyć, których współczesny ojciec się nie wstydzi, emocji, których nie ukrywa. Co więcej, poród rodzinny jest też okazją do umocnienia więzi uczuciowych z matką dziecka i dzieckiem, a dla samych kobiet obecność partnera stanowi wsparcie psychiczne. Ojcowie doceniają uczestniczenie w porodzie, gdy najważniejsza jest „wspólnota przeżyć, poczucie »bycia razem« wobec trudnego doświadczenia i otoczenia, często uznanego za niezbyt przyjazne, pierwszy kontakt z dzieckiem i towarzyszące wszystkim tym przeżyciom ogromne emocje” (Fuszara 2008b, s. 189). Zatem obraz ojca rodzącego, to nie tylko kwestia udziału w porodzie dziecka, ale przede wszystkim pragnienie uczestniczenia w życiu dziecka od samego początku, poczucie dumy i satysfakcji z bycia ojcem, który nie wstydzi się przeżywać i okazywać emocji (por. Rykowska-Pierzchała i in. 2001; Ulman-Włodarz i in. 2007). Obraz ten ma też pewien symboliczny wymiar. Ojciec, poprzez udział w porodzie, niejako deklaruje swoją chęć współodpowiedzialności za życie i losy dziecka, budowania z nim emocjonalnej więzi.

Stosunkowo nowym wizerunkiem jest ojciec, partner i opiekun dziecka, który jest związany z pełnieniem zadań rodzicielskich podczas urlopu wychowawczego. Z jednej strony, niewielki odsetek ojców decyduje się na urlop ojcowski, głównie ze względu na utrwalony stereotyp dotyczący podziału ról rodzicielskich oraz powszechne przekonanie o wyższych kompetencjach i umiejętnościach opiekuńczo-wychowawczych matek. Z drugiej zaś, ci, którzy opiekują się dziećmi w ramach urlopu dostrzegają korzyści przejawiające się w faworyzowaniu ich w ośrodkach służby zdrowia, placówkach usłu-

gowych. Choć często są oceniani jako wymagający pomocy i wsparcia, to jednak akceptowani społecznie, a coraz częściej doceniani i podziwiani za chęć realizowania się w nowej roli. Ponadto walory tej sytuacji związane są nie tylko z umocnieniem więzi z dzieckiem, ale dla wielu ojców stanowią powód do dumy i satysfakcji w wymiarze osobistym. Okazuje się bowiem, że czas ten pozwala na odkrycie siebie i sprawdzenie się w nowej sytuacji, zmniejsza poczucie stresu i wpływa na lepsze samopoczucie. Jak twierdzi Fuszara (2008b, s. 212) „ojcowie opiekujący się dziećmi pozytywnie oceniają doświadczenie, które najczęściej jest doświadczeniem kobiet, dzięki któremu – chodzi o częsty kontakt z kobietami opiekującymi się dziećmi – nauczyli się lepiej rozumieć kobiety”. Warto podkreślić, że walory urlopów ojcowskich dostrzegane są przez same kobiety, gdyż dostrzegają one w mężczyznach odpowiedzialnych opiekunów. Zatem obraz ojca-opiekuna jest niejako wyrazem zmieniających się oczekiwań społecznych wobec mężczyzn i przez samych mężczyzn (Kwiatkowska, Nowakowska 2006, s. 19).

Współczesny ojciec to również partner dziecka, który jest dla niego autorytetem, tłumaczy jak należy postępować, jakimi wartościami kierować się w życiu. Jest stanowczy i konsekwentny, ale w swoim postępowaniu nie przejawia rygoru i surowości – cech stereotypowo przypisanych ojcom. Dostrzega prawa dziecka i traktuje go jako współpartnera w podejmowaniu decyzji. Taki obraz wpisuje się w koncepcję androgyniczności człowieka. Zatem ojciec z powodzeniem jest w stanie wypełniać funkcję ekspresyjno-emocjonalną, jest kochający, troskliwy i czuły, i co ważne nie boi się tego okazywać. Mężczyźni podejmujący role rodzinne i uczestniczący w opiece nad dziećmi, w postawach dotychczas kojarzonych przede wszystkim z kobietami, „ceniący tę sferę życia i chcący w sposób intensywny sprawować opiekę nad dziećmi, w tym nad małym dzieckiem, mogą znaleźć akceptację, oparcie i możliwość realizacji swoich chęci i ambicji w tej dziedzinie” (Fuszara 2008a, s. 64). Ponadto angażowanie się w tę sferę życia „pozwala mężczyźnie kolejno być kobiecym przy małym dziecku i zdecydowanie męskim, gdy ono podrośnie” (Dziekanowska 2008, s. 65). Ojciec – partner dziecka – ma poczucie odpowiedzialności, podejmuje rolę rodzicielską, mając świadomość, jak ważne jest budowanie prawidłowych relacji emocjonalnych, dąży do wywiązywania się z zadań rodzicielskich, przekazuje dziecku własne doświadczenia, wartości i wiedzę (Chmura-Rutkowska, Ostrouch 2007, s. 217). Pozostając konsekwentnym i wymagającym, szanuje podmiotowość dziecka, jest wsparciem w trudnych chwilach, a bliski kontakt z dzieckiem daje mu poczucie satysfakcji i spełnienia (por. Arcimowicz 2010). Choć wizerunek ojca, który nie obawia okazywać się swoich uczuć, jest wrażliwy i czuły nadal oceniany jest w kategoriach słabości i kryzysu, to

warto podkreślić, że dla coraz większej rzeczy mężczyźni stanowią pozytywny przełamanie stereotypu męskości.

Powyższe obrazowanie funkcjonowania współczesnych ojców wpisuje się w wizerunek ojca zaangażowanego, który charakteryzuje się odpowiedzialnością, miłością, posiadaniem uporządkowanej hierarchii wartości, opiekuńczością, cierpliwością, ale także stanowczością i umiejętnością sprawowania władzy” (Muszyński 2011, s. 138). Jednak zmiany w ocenie wizerunku współczesnych ojców pociągają za sobą konsekwencje w postaci wysokich wymagań stawianych mężczyznom. Jak twierdzi M. Sikorska (2009, s. 192), „jeszcze nigdy nie istniały tak duże społeczne wymagania względem ojców, dotyczące ich stopnia zaangażowania się oraz zbliżenia do własnych dzieci”, a „mężczyźni, którzy ograniczają się do zarabiania pieniędzy i okazjonalnych wystąpień zastraszających dzieci, nie są w dzisiejszych rodzinach pożądanym wzorcem” (Gesterkamp 2009, s. 58). Zaangażowane ojcostwo rozumiane jest nie tylko jako wypełnianie zadań wychowawczych, pełnienie równorzędnej roli rodzicielskiej z matką, ale także jako ciągła walka o uznanie i docenienie mężczyźni w roli ojców. Wyraźnym przejawem tych działań jest aktywność mężczyźni ubiegających się o prawo do dziecka lub uregulowania kontaktów z dzieckiem po rozwodzie. Chociaż zmiany w ustawodawstwie sądowym pozwalające ojcom w większym stopniu uczestniczyć w życiu dziecka po rozwodzie zachodzą powoli, to jednak w najnowszych zapisach po nowelizacji Kodeksu Rodzinnego i Opiekuńczego (KRO) wyraźnie podkreśla się konieczność uwzględniania prawa do sprawowania opieki przez obojga rodziców, a sąd ma za zadanie uwzględnić „pisemne porozumienie małżonków o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem po rozwodzie, jeżeli jest ono zgodne z dobrem dziecka” (art. 58 § 1a, Dz.U. 1964 Nr 9 poz. 59, ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., po nowelizacji Dz.U. z 2015 r. poz. 2082, z 2016 r. poz. 406, 1177, 1271). Wprowadzenie nowego zapisu w KRO, który zwiększa szansę mężczyznom na realizowanie się w roli ojca jest dowodem na dostrzeganie potrzeb współczesnych ojców i wpisuje się w przeobrażenia ról rodzicielskich. Wizerunek ojców zaangażowanych kreowany jest w dużym stopniu przez działalność organizacji ojcowskich, o których wspominało wcześniej. Głównym celem tej działalności jest właśnie promowanie zaangażowanego ojcostwa, rozumianego nie tylko jako dążenie do wygranej sprawy w sądzie rodzinnym, ale także popularyzowanie wiedzy na temat sposobów radzenia sobie mężczyznom w tej roli. Stąd też ojciec, który uczy się, jak bawić się z dzieckiem, w jaki sposób spędzać z nim czas, jak nawiązywać z nim bliski kontakt, to obraz, który społecznie wzbudza coraz większe zainteresowanie, i co ważne, aprobatę. Ten niewątpliwie pozytywny wizerunek kreowany

jest przez ojców, którzy dostrzegają korzyści z angażowania się w proces wychowania i traktują to jako sposób samorealizacji. O dużej zmianie w podejściu do oceny współczesnych ojców świadczy fakt, że w tworzenie pozytywnego obrazu ojca coraz częściej włączają się kobiety, dostrzegając atuty ojców w kształtowaniu prawidłowych postaw u swoich dzieci, ale również zalety dzielenia się obowiązkami. Stąd też opisując współczesnego ojca można spotkać się z określeniem „nowy ojciec” oraz „nowa matka” (por. Sikorska 2009).

Omówione w tej części różne podejścia do definiowania mężczyzny w roli ojca znajdują w coraz większym stopniu odzwierciedlenie w podejmowanych przez naukowców poszukiwaniach badawczych.

Obraz ojca w zmieniającej się perspektywie badawczej

W dotychczasowych badaniach można odnaleźć kilka interpretacji związanych z portretowaniem ojca i ojcostwa. Analizując podejścia badawcze dotyczące omawianego zagadnienia należy podkreślić, że na przestrzeni lat badania wpisują się w obowiązujące wzorce ojca i mężczyzny i mają w coraz większym stopniu interdyscyplinarny charakter. W latach 70. i 80. ubiegłego wieku podejmowane, głównie przez psychologów, socjologów i pedagogów, analizy empiryczne odnosiły się do oceny roli ojca w rodzinie w kształtowaniu prawidłowych wzorców u dziecka, badania dotyczące różnic między rolą i znaczeniem ojca w życiu dziecka w porównaniu z rolą pełnioną przez matkę. Ten rodzaj badań wyrastał z tradycyjnego typu myślenia o ojcostwie i odnosił się do stereotypowego podziału ról. Psychologowie podkreślali znaczenie roli ojca w pełnieniu funkcji wychowawczej, ze zwróceniem uwagi na identyfikację z płcią i istoty postaw ojców w kształtowaniu osobowości synów i córek (Witczak 1987; Braun-Gałkowska 1990; Jaworowska 1986a, 1986b; Wolicki, 1983a, 1983b, 1981), nieobecności ojca w życiu dzieci i jej negatywnych skutków w postaci zaburzeń osobowości, nieosiąganiu pełnej dojrzałości społecznej (Rembowski 1978). W tym czasie rola ojca i jego funkcjonowanie w rodzinie nie stanowiły autonomicznego przedmiotu badań, chociaż pojawiały się nieliczne opracowania (m.in. Musiałowa i in. 1976). Pod koniec lat 80. ze względu na wzrost liczby rozwodów badaniom poddano rodziny niepełne. Szczególną uwagę zwracano jednak na problemy samotnego macierzyństwa, a sytuację ojców pozbawionych udziału w wychowaniu dzieci traktowano marginalnie (Brągiel 1990; Graniewska i in. 1986; Grochocińska 1992). Chociaż pojawiały się nieliczne opracowania dotyczące predyspozycji mężczyzn do pełnienia roli ojca, to jednak wzrost zainteresowania ojcostwem i zmiana podejścia do oceny znaczenia roli ojca pojawiły się na skutek przeobrażeń w defi-

niowaniu samej rodziny, „przejścia od ujmowania rodziny jako instytucji do rodziny jako relacji wewnętrznych” (Ostrouch-Kamińska 2011, s. 19). To właśnie wzrost liczby badań nad rolami małżeńskimi i rodzinnymi (por. Kotlarska-Michalska 2015, s. 45) przyczyniły się do podjęcia dyskursu na temat ról męskich, a szczególnie roli ojca.

Ważną zmianą w podejściu badawczym rodziny jest także uznanie jej jako źródła kapitału społecznego, co „oznacza zakorzenioną w strukturze pokrewieństwa/powinowactwa [...] możliwość zwiększania szans jednostki na osiągnięcie celu, bądź zmniejszenie kosztów jego osiągnięcia przez posłużenie się zasobami innej osoby (jej pozycją, informacjami, do których ma dostęp, zasobami finansowymi), z którą jednostka pozostaje w relacji społecznej” (Giza-Poleszczuk i in. 2000, s. 124). Zatem przyjęcie takiego podejścia do oceny znaczenia i roli współczesnej rodziny ukierunkowuje badania na kwestie dotyczące indywidualnych potrzeb, pragnień, trudności i sposobów radzenia sobie z nimi przez wszystkich członków rodziny.

Pojawiające się nowe podejścia do badań nad ojcostwem wpisują się w zmieniającą się rzeczywistość społeczną, w której podkreśla się znaczenie człowieka, jego rozwoju oraz środowiska, jako istotnego elementu kształtującego te przeobrażenia. Nowe perspektywy badawcze wyrastają z różnych sposobów myślenia na temat roli społecznej współczesnych ojców. Takie podejście znajduje się w zadaniach pedagogiki społecznej, która „wyznacza drogi poszukiwań takich uzasadnień aksjologiczno-normatywnych, które będą sprzyjały procesom rozwoju i samorozwoju człowieka oraz otwarcia się na dialog międzypokoleniowy, międzykulturowy, międzyprofesjonalny oraz budowanie świadomego i odpowiedzialnego społeczeństwa XXI wieku” (Ciczkowska-Giedziun, Kantowicz 2010 s. 9).

Szczególne znaczenie ma to dla pedagogów społecznych, psychologów – badaczy zajmujących się funkcjonowaniem mężczyzn w roli ojców w odniesieniu nie tylko do rodziny i praktyk wychowawczych, ale również do możliwości rozwoju i samorealizacji i czerpania indywidualnej satysfakcji z podejmowanych aktywności w tej roli.

Przyczyn wzrostu badań nad obrazem mężczyzn w roli ojca i znaczeniem ojcostwa dla samych mężczyzn należy upatrywać nie tylko w zmianie podejścia do oceny funkcjonowania współczesnej rodziny, przeobrażeń ról społecznych i rodzicielskich, ale w moim przekonaniu, również w podejściu samych mężczyzn do samokreowania własnego wizerunku. Następuje dość znaczący wzrost zainteresowań badaniami nad tak zwanym „nowym ojcostwem”, mającymi na celu podkreślenie znaczenia roli ojca w życiu dziecka, traktowania ojców jako równoprawnych i równorzędnych opiekunów. Ten nurt badań

wpisuje się w pedagogiczne podejście empiryczne, które dotyczy postaw rodzicielskich ojców wychowujących samotnie swoje dzieci (Dudak 2006; Błazucka 1991; Sikorska 2009), znaczenia równorzędnej roli ojca w procesie wychowania i kształtowania prawidłowych postaw u dzieci (Pulikowski 1999; Kornas-Bieła 2001; Dudak 2004, Cudak 2011, Harwas-Napierała 2010, Lachowski 1984; Sosnowski 2011; Świdarska 2011; Trubiłowicz 2007).

Coraz większego znaczenia nabierają także poszukiwania badawcze dotyczące diagnozy trudnej sytuacji, w jakiej znajdują się współcześni ojcowie walczący o swoje prawa do opieki nad dzieckiem (Stojanowska 2000; Czerederecka 2010), zasobów osobistych ojców po rozwodzie i poszukujących różnych form wsparcia społecznego (Dudak 2010a, 2010b, 2012a, b, 2013). W podejmowanych przez ojców działaniach na rzecz utrzymania więzi ze swoimi dziećmi po rozwodzie analizom empirycznym poddaje się preferowane strategie radzenia sobie w sytuacji trudnej oraz poczucie koherencji, samoocенę, poczucie skuteczności oraz oczekiwane i otrzymywane wsparcie społeczne, jako istotne zasoby w radzeniu sobie ze stresem (zob. Dudak 2013).

Ojcostwo staje się jednym z fenomenów współczesnej rzeczywistości. W badaniach pedagogicznych konieczne jest bowiem spojrzenie fenomenologiczne, które dzięki odrzuceniu stereotypowego myślenia pozwoli odkryć to, co najistotniejsze w relacjach rodzica z dzieckiem, w dążeniach ojców do osiągnięcia sukcesu w wymiarze samorealizacji w roli opiekuna równorzędnego z matką (por. Opozda 2010, s. 19–20). Stąd też współcześni badacze coraz częściej podejmują zadania mające na celu nie tylko poznanie i opisanie funkcjonowania współczesnych ojców, ale również dotarcie, odkrycie sensów i znaczeń, jakie nadają swoim postępowaniom mężczyźni pełniący role rodzicielskie.

Nowym trendem badawczym świadczącym o zmianie społecznej w podejściu do obrazowania współczesnych ojców są także podejmowane badania ukazujące między innymi nowe formy funkcjonowania tych ojców, którzy uzyskali prawo do opieki nad dzieckiem. Przykładem są badania nowej formy opieki nad dzieckiem, jakimi są opieka wspólna, w tym opieka naprzemienna oraz ich analiza z perspektywy doświadczeń ojców (zob. Dudak 2012b). Zmiana podejścia i zwiększenie szans mężczyzn na równoprawne traktowanie przyczynia się do podejmowania nowych narracji nad ojcostwem, poszukiwania sensu i znaczeń, jakie mężczyźni nadają relacjom z dzieckiem, jak traktują swoją ojcowską misję, jak oceniają swoje doświadczenia w kontaktach z dzieckiem, ale również w często trudnym okresie po rozwodzie (Dudak, Klimkowska 2017; Nowak-Dziemianowicz 2002; Dzwonkowska-Godula 2009, 2011).

Podsumowanie

Konieczność podejmowania badań naukowych dotyczących funkcjonowania współczesnych mężczyzn w roli ojca wpisuje się w główne zadania nauk społecznych, w tym pedagogiki społecznej, która koncentruje się po pierwsze na człowieku w perspektywie jego prawidłowego i pełnego rozwoju, zatem istotne jest dostrzeganie zmieniających się potrzeb ojców w dochodzeniu do sukcesu w sferze rodzinnej, samorealizacji i osiągnięciu pełni człowieczeństwa poprzez kontakt z dzieckiem. Po drugie na środowisku „jako jednym z głównych czynników określających i wyznaczających (a nie determinujących) rozwój człowieka i funkcjonowanie społeczności (korzystne zasoby środowiska)” (Kawula 2012, s. 54). Zachodzące zmiany w środowisku rodzinnym, w którym przeobrażeniom podlegają podział ról i obowiązków rodziców, ocena kompetencji wychowawczych ojców i ich możliwości realizowania się w rolach opiekuńczo-wychowawczych stanowią ważny aspekt badawczy, w którym dostrzega się człowieka i jego dążenie do pełnego rozwoju. Istotne znaczenie z perspektywy badawczej ma również funkcjonowanie instytucji społecznych, sądów rodzinnych, które w coraz większym stopniu koncentrują się na potrzebach i oczekiwaniach współczesnych ojców, oferując im różnego typu formy wsparcia i poszukując rozwiązań sprzyjających prawidłowemu funkcjonowaniu ojców. Zatem współczesne badania w coraz szerszy sposób obrazują ojcostwo z jego różnorodnymi aspektami. Perspektywa badawcza skoncentrowana jest nie tylko na dziecku, jego potrzebach, na matce, jej ważnej roli w procesie wychowania i trudnościach w realizowaniu podwójnej roli w sytuacji samotnego macierzyństwa, ale również na diagnozie sytuacji ojca pozbawionego kontaktu z dzieckiem, przeżywającego stres związany z porażką w małżeństwie i samotnością. Poszukiwanie rozwiązań mających na celu pomoc i wsparcie ojców, ale także ukazywanie ścieżek życia mężczyzn, którzy czerpią satysfakcję z bycia ojcem wpisują się w inkluzyjne działania na rzecz poprawy funkcjonowania człowieka w zmieniającej się rzeczywistości.

Literatura

- Arcimowicz K., (2008), *Wizerunek ojca w polskich mediach na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Fuszara M. (red.), Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Arcimowicz K., (2010), *Obraz mężczyzny w polskich przekazach medialnych na przełomie stuleci*, [w:] *Męskość jako kategoria kulturowa*, Dąbrowska M., Radomski A. (red.), Lublin 2010.
- Augustyn J., (1999), *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków.

- Bauman Z., (2011), *Kultura w płynnej nowoczesności*, Agora, Warszawa.
- Biddulph S., (2004), *Męskość*, przeł. A. Jacewicz, Rebis, Poznań.
- Bly R., (1993), *Żelazny Jan. Rzecz o mężczyznach*, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań.
- Błazucka A.J., (1991), *Funkcjonowanie rodzin samotnych ojców*, „Problemy Rodziny”, nr 6, s. 16–21.
- Braun-Gałkowska M., (1990), *Psychologia domowa*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn.
- Brągiel J., (1990), *Wychowanie w rodzinie niepełnej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Opole.
- Brągiel J., (1992), *Problem samotnego ojcostwa w świecie i w Polsce*, „Problemy Opiekunczo-Wychowawcze”, nr 10, s. 130–136.
- Bullinger H., (1997), *Mężczyzna czy ojciec?*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Canfield K., (1996), *The heart of a father. How dads can shape the destiny of America*, USA.
- Chmura-Rutkowska I., Ostrouch J., (2007), *Mężczyźni na przełęcz życia. Studium socjopedagogiczne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Ciczkowska-Giedziun M., Kantowicz E. (red.), (2010), *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- Cieniuch S., (2008), *Kryzys męskości jako zmiana tradycyjnego paradygmatu*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, Radomski A., Truchlińska B. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Cudak H., (2011), *Rola ojca we współczesnych rodzinach polskich*, [w:] *Ojciec na rozdrożu. Socjologiczne, pedagogiczne i kulturowe wymiary ojcostwa*, Kątny M., Oleszko J. (red.), Apostolicum, Ząbki.
- Czerederecka A., (2010), *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*, : LexisNexis, Warszawa.
- Dąbrowska-Caban Z., (1999), *Rodzina polska u progu XXI wieku*, „Problemy Rodziny”, nr 4, s. 23–29.
- Dudak A., (2004), *Kompetencje rodzicielskie rozwiedzionych rodziców*, „Pedagogika Społeczna”, nr 2/4, s. 67–73.
- Dudak A., (2006), *Samotne ojcostwo*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Dudak A., (2010a), *Stowarzyszenie na rzecz obrony praw ojca jako instytucja świadczące pomoc i wsparcie społeczne*, [w:] *Nowe przestrzenie działania w pracy socjalnej w wymiarze etyczno-prakseologicznym*, Czechowska-Bieluga M., Kanios A., Adamowska L. (red.), Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Dudak A., (2010b), *Diagnoza aktywności edukacyjnej ojców walczących o prawo do dziecka*, [w:] *Edukacja dorosłych jako czynnik rozwoju społecznego*, Aleksander T. (red.), ITE-PIB, Radom, s. 176–183.
- Dudak A., (2012a), *Działalność instytucji ojcowskich na rzecz równouprawnienia ojców ubiegających się o prawo do dziecka* [w:] *Człowiek w pedagogice pracy*, Baraniak B. (red.), Di-fin, Warszawa.
- Dudak A., (2012b), *Opieka naprzemienna jako nowa forma funkcjonowania rodziny po rozwodzie* [w:] *Rodzina przestrzenią rozwoju osoby. Perspektywa pedagogiczna*, Jeziorański M., Opozda D., Rynio A. (red.), TN KUL, Lublin.
- Dudak A., (2013), *Radzenie sobie ojców ubiegających się o prawo do dziecka a ich zasoby osobiste*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Dudak A., Klimkowska K., (2017), *Sukces jako doświadczenie biograficzne ojców sprawujących opiekę nad dzieckiem*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Dziekanowska M., (2008), *Męska płć kulturowa w perspektywie socjologicznej*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, Radomski A., Truchlińska B. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- Dzwonkowska-Godula K., (2009), *Macierzyństwo i ojcostwo jako nowe doświadczenie kobiety i mężczyzny*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica”, 34, s. 107–125.
- Dzwonkowska-Godula K., (2011), *Ojcostwo jako instytucja i doświadczenie w świetle wypowiedzi młodych wykształconych ojców*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica”, 39, s. 111–127.
- Eichelberger W., (1998), *Zdradzony przez ojca*, Do, Warszawa.
- Fromm E., (1991), *O sztuce miłości*, „Sagittarius”, Warszawa.
- Fuszara M. (red.), (2008b), *Ojcostwo w opinii mężczyzn – ojców małych dzieci*, [w:] *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Trio, Warszawa.
- Fuszara M. (red.), (2008a), *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Trio, Warszawa.
- Gesterkamp T., (2009), *Ojcowie a kariera. Sposób na uzyskanie równowagi*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- Giddens A., (2001), *Nowoczesność i tożsamość: „ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa.
- Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., (2000), *Strategie i system: Polacy w obliczu zmiany systemowej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Graniewska D., Krupa K., Balcerzak-Paradowska B., (1986), *Samotne matki, samotni ojcowie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Grochocińska R., (1992), *Psychospołeczna sytuacja dzieci w rodzinach rozbitych*, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- Harwas-Napierała B., (2010), *Wzór osobowy ojca w rozwoju dziecka*, [w:] *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*, M. Kujawska, L. Huber (red.), Wydawnictwo Naukowe WSN-HiD, Poznań.
- Jaworowska A., (1986a), *Samotni ojcowie*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 5, s. 541–550.
- Jaworowska A., (1986b), *Specyfika roli ojca. Różnice między matką a ojcem w zakresie funkcjonowania w rolach rodzicielskich (przegląd badań)*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 1, s. 69–81.
- Kawula S., (2012), *Pedagogika społeczna. Dzisiaj i jutro*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Dz.U. 1964 Nr 9 poz. 59, ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., po nowelizacji Dz.U. z 2015 r. poz. 2082, z 2016 r. poz. 406, 1177, 1271.
- Kołąkowski L., (1997), *Nasza wesoła apokalipsa. Kazanie na koniec wieku*, „Gazeta Wyborcza”, 25–26.10, s. 8–10.
- Kornas-Biela D., (2001), *Oblicza ojcostwa*, TN KUL, Lublin.
- Kotlarska-Michalska A., (2015), *Obraz życia rodzinnego z perspektywy półwiecza badań nad rodziną polską*, [w:] *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Taranowicz I., Grotowska S. (red.), Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław.
- Kukołowicz T. (red.), (1992), *Troska kościoła o rodzinę w Polsce*, Pallotinum, Warszawa.
- Kwiatkowska A., Nowakowska A., (2006), *Męczyzna polski. Psychospołeczne czynniki warunkujące pełnienie ról zawodowych i rodzinnych*, Wydawnictwo WSE, Białystok.
- Lachowski S., (1984), *Sytuacja społeczno-ekonomiczna ojców samotnie wychowujących dzieci*, „Problemy Rodziny”, nr 5, s. 40–47.
- McDowell J., (1990), *Jego obraz. Mój obraz*, Towarzystwo Krzewienia Etyki Chrześcijańskiej, Kraków.
- Melosik Z., (1996), *Tożsamość, ciało, władza: teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne*, Edytor, Toruń–Poznań.
- Melosik Z., (2002), *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*, Wolumin, Poznań.

- Musiałowa A., Parzyńska M., Celmer Z. (red.), (1976), *Współczesny mężczyzna jako mąż i ojciec*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Muszyński M., (2011), *Ojcostwo zaangażowane w aspekcie godzenia życia zawodowego z rodzinnym*, [w:] *Mężczyzna, etyka, ekonomia*, Ozorowski E., Horodeński R.Cz. (red.), Wydawnictwo WSE, Białystok.
- Nowak-Dziemianowicz M., (2002), *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Nowakowska A., (2008), *Kryzys męskości czy konflikt mężczyzny – utrata czy wyzwolenie*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, Radomski A., Truchlińska B. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Opozda D., (2010), *Fenomenologiczno-hermeneutyczna perspektywa badań nad rodziną*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Ciczkowska-Giedziun M., Kantowicz E. (red.), Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- Ostrouch-Kamińska J., (2011), *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Parsons T., (1969), *Struktura społeczna a osobowość*, PWE, Warszawa.
- Proniewski A., (2011), *Ojcostwo fizyczne i duchowe*, [w:] *Mężczyzna, etyka, ekonomia*, Ozorowski E., Horodeński R.Cz. (red.), Wydawnictwo WSE, Białystok.
- Pulikowski J., (1999), *Warto być ojcem. Najważniejsza kariera mężczyzny*, IW Jeruzolima, Poznań.
- Radomski A., Truchlińska B. (red.), (2008), *Męskość w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Rembowski J., (1978), *Rodzina w świetle psychologii*, WSiP, Warszawa.
- Risé C., (2005), *Ojciec. Niezgoda na nieobecność. Jedność*, Kielce.
- Rogers C.R., (2002), *O stawianiu się osobą – poglądy terapeuty na psychoterapię*, Rebis, Poznań.
- Rykowska-Pierzchała A., Smoleń A., Wiślocka-Stawarczyk A., (2001) *Poród rodzinny postrzegany z perspektywy ojca*, „Ginekologia Polska”, 72(12), s. 1019–1024.
- Sikorska M., (2009), *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Sosnowski T., (2011), *Ojciec we współczesnej rodzinie. Kontekst pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Stojanowska W., (2000), *Władza rodzicielska pozamająłżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.
- Świdarska M., (2011), *Ojciec w opiece i wychowaniu dziecka*, „Pedagogika Rodziny”, t. 1, nr 3/4, s. 43–58.
- Trubiłowicz E., (2007), *Style pełnienia roli ojca we współczesnych rodzinach*, [w:] *Ojcostwo wobec wyzwań współczesności*, Kornas-Biela D. (red.), Fundacja Cyryla i Metodego, Lublin.
- Truchlińska B., (2008), *Filozoficzno-kulturowe aspekty problemu męskości*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, Radomski A., Truchlińska B. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Ulman-Włodarz I., Poręba A., Kwiatkowska E., (2007), *Poród z udziałem ojca – wpływ na kształtowanie więzi w rodzinie*, „Kliniczna Perinatologia i Ginekologia”, 43(3), s. 52–56.
- Witczak J., (1987), *Ojcostwo bez tajemnic*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Wolicki M., (1981), *Rola kontaktu psychicznego z ojcem w przygotowaniu się do pełnienia ról małżeńskich*, „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne”, nr 2, s. 30–36.

- Wolicki M., (1983a), *Mechanizm modelowania w kontakcie ojca z dzieckiem*, „Problemy Rodziny”, nr 2, s. 17–21.
- Wolicki M., (1983b), *Mechanizm identyfikacji w kontakcie dziecka z ojcem*, „Problemy Rodziny”, nr 1, s. 17–21.
- Wybacz B., (2008), *Czy męska dominacja opada? Kilka uwag o kondycji człowieka między fallusem a penisem*, [w:] *Męskość w kulturze współczesnej*, Radomski A., Truchlińska B. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin.